

NİZÂMÜLMÜLK'ÜN DİNÎ VE FİKRÎ HAYATI

NIZAM AL-MULK'S LIFE OF THOUGHT AND RELIGION

Ahmet OCAK*

Öz

Selçuklu devrinin önemli bir devlet adamı olan Nizâmülmülk, 29 sene süren vezirlik hayatı ile devrine etki etmiş bir şahsiyettir. Küçük yaşta öksüz kalan Nizâmülmülk, babasının terbiyesinde büyümüş, devrin geçerli ilimlerini tahsil ederek ilmî sahada kendisini yetiştirmişti. Daha sonra Gazneli ve Selçuklu devlet adamlarının yanında çalışmış, sonunda Alparslan'a arkasından da Sultan Melikşah'a vezir olmuştu.

Nizâmülmülk, gerek tahsil hayatı boyunca öğrendikleri gerekse idarî hizmetlerde edindiği tecrübeleri şahsi kabiliyetiyle birleştirerek başarılı bir yöneticide olması gereken vasıfları şahsında toplamıştı. O, devletin devamı ve idarenin sağlamlığı için sûfiler ve din adamların dayanma gereğini görerek, bu zümrelere fazlaca ilgi göstermiş onların faaliyetleri için medrese, hangah ve ribatlar inşa ettirmiştir. Bu konuda en büyük başarısı Alparslan'ın izniyle inşa ettirdiği Nizâmîye Medreseleri'dir. Bu medreselerle birlikte Selçukluların devlet politikalarına uygun olarak Sünnî İslâm anlayışının güçlenmesi sağlanmış, aynı zamanda devletin ihtiyaç duyduğu insan kaynağı da buralardan karşılanmış. Şii Fâtımîlerin İslâm dünyasında yarattığı olumsuz etkiler de bu medreseden yetişen şahıslar tarafından engellenmiştir.

Nizâmülmülk, yönetimde edindiği tecrübe sonucunda, bu konuda eser veren Mâverdî, Cüveynî ve Gazâlî gibi siyaset bilimcilerden farklı bir yol izlemiştir. O, Mâverdî ve Cüveynî gibi hilafeti savunmamış, Gazâlî gibi hilafeti kabul eden fakat saltanatı da reddetmeyen bir görüş geliştirmemiştir. Bağlı bulunduğu sultanların tarihten gelen kültür kodlarına uygun saltanat fikrini savunarak bunu İslâmî değerlerle bezemesini bilmiştir. Bu açıdan önem arz eden "Siyâsetnâme" adlı eserini telif etmiştir. Eserinde yönetimin inceliklerini gösterme yanında zengin bir tarihi malzeme de sunmuştur.

* Prof. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bolu/Türkiye, ocak_a@bu.edu.tr.

•
Anahtar Kelimeler

Nizâmülmülk, Selçuklular, Gazâlî, Nizâmiye Medreseleri, Hilafet

•

Abstract

Nizam al-Mulk was one of the most crucial characters of the Seljukite Empire. His career as a vizier, which lasted twenty-nine years, affected his time. He was orphaned when he was a little child. His father brought up him. He improved himself in the field of science by receiving an education in the up to date sciences of his time. After he worked beside Gaznavid and Seljukite statesmen, he had become the vizier of Alparslan and Malikshah.

Nizam al-Mulk compounded his education and his experiences as a statesman with his personal skills. He collected all the necessary skills to be a successful statesman in his personality. He noticed the importance of Sufis and men of religion for the continuum of state and the well structure of its institutions and he was closely interested in these groups. He founded madrassas, hangahs, ribats for the activities of the Ulama and Sufis. Madrassas of Nizamiyye, which he made built with the permission of Alparslan, were the most important achievement of his attempts on this issue. They strengthened the Sunni school of Islam in accordance with the policies of Seljukite state. Furthermore, they enabled the Seljuks with qualified human source. The scholars who were educated in those madrassas condemned the negative impacts of Shi'ite Fatimid on the Islamic World.

Nizam al-Mulk, as a result of his experiences in administration, followed a different path in political sciences than Maverdi, Juwayni and Gazali. He did not support Caliphate like Maverdi and Juwayni did. In addition, he did not follow a perception that accepted Chaliphate but not reject Sultanate. He supported a thought of Sultanate that relied on the cultural background of the sultans under whom he worked. Additionally, he glamourized that idea of sultanate with Islamic values. He wrote Siyasetname, which was an important opus in this sense. He both elaborated the governing and offered a wide range of historical sources in his work.

•
Keywords

Nizam al-Mulk, Seljuks, Gazali, Nizamiyye Madrassas, Chaliphate

GİRİŞ

Selçuklu tarihinin önemli şahsiyetlerinden ve devlet adamlarından biri olan Nizâmülmülk, 29 sene devam eden vezirlik süresince yaptığı icraatlarla Selçuklu tarihine damgasını vurmuştur. Tus'da bir dikhanın oğlu olarak dünyaya gelen Nizâmülmülk, babasının önce servetini sonra hanımını kaybetmesi üzerine yoksul ve öksüz birisi olarak sütannenin yanında büyüdü. Babasının ilmi sevmesi ve ilgisi sebebiyle küçük yaşlarda Kur'an-ı Kerim'i ezberledi, hadis dinledi, Şafîî fıkhnı ve devrin diğer geçerli ilimleri tahsil etti; dönemin mutasavvıflarının sohbetlerine katılarak onlardan istifade etti ve dostluklar kurdu. Maişetini kazanmak için önce Gazneliler'in Horasan valisi Ebu'l-Fazl Sûrî'nin yanında çalışarak idarî işlerde tecrübe sahibi oldu. Dandanakan savaşından sonra Horasan Selçuklular'ın hâkimiyetine geçince Selçuklular'ın hizmetine girdi. Çağrı Bey'in Belh'deki işlerine bakan Ebû Ali b. Şâdân'ın yanında çalışarak idari işlerdeki tecrübesini daha da artırdı. Bu şahıs vefatından önce onu Sultan Alparslan'a tavsiye etti. Onun ölümünden sonra Alparslan'ın yanında çalışmaya başladı ve sonra ona vezir oldu.¹

Bütün bu anlatılanlar olurken, Horasan ve Mâverâünnehr bölgesinde gelişmeler yaşanmış, devletler yıkılmış, yeni devletler kurulmuştu. Selçuklularla beraber önce Horasan, sonra daha batısı yeni bir siyasi güç ve onunla beraber gelen idarî ve kültürel alandaki yapıyla tanışmıştı. Fars unsurların yerini yeni egemen güç Türkler alırken onların devlet ve kültürel telakkileri de bölgeye hâkim olmaya başlamıştı. Bütün bunlar Nizâmülmülk'ün fikirlerinin teşekkülünde önemli bir yere sahip olup, ilim tahsili yoluyla öğrendikleri kadar, yaşayarak ve tecrübe ederek kazandıkları da onun düşüncelerinin oluşmasında etkili olacaktır.

Nizâmülmülk'ün fikirleri devrinin şartları gereği aldığı tahsilin yanı sıra, çeşitli kademelerde görev yaparken edindiği tecrübeler ve dönemin tasavvurları ışığında teşekkül etmiştir. Nizâmülmülk, genç yaşından itibaren değişik şahısların yönetiminde çalışmak suretiyle farklı tavırları ve idare şekillerini de tecrübe ile öğrenmişti. Yönetmenin yanında yönetilen insanların beklentilerini de hem yokluktan gelen biri olarak biliyor hem de idare teşkilatından yetişerek geldiği için ülkenin yönetimini gözlemleyerek tecrübe ediyordu. Bu bakımdan o daha çok uygulamaya dönük bir insan olarak karşımıza çıkmaktadır.

¹ İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddîn, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zamân II*, (tah. İhsân Abbâs), Beyrut 1397/1977, s. 128; Ğiyâseddin Hondmîr, *Düsturu'l-Vüzerâ*, (tah. Fuad Abdulmuti es-Seyyâd), Mısır 1980, s. 245; Abdulkirim Özaydın, "Nizâmülmülk", *DİA XXXIII*, s. 194 vd.

A- DİNİ FİKİRLERİ

Nizâmülmülk, çocukluğundan itibaren sağlam bir din eğitimi almıştır. Küçük yaşta iken Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş ve devrin geçerli ilimlerini tahsil etmiştir. Dönemin önde gelen alimlerinden Ebu Bekir el-Kaffâl ve Ebu Hamid el-İsferâyini'den Şafii mezhebi üzere fıkıh tahsili yapmış, Halep, İsfahan alimlerinden hadis tahsilinde bulunmuştu.² Tahsiline devamla Bağdat'da Ebu'l-Hattâb. b. el-Bart'dan Nişabur'da Abdulkerim el-Kuşeyrî'den hadis tahsilini devam ettirmiş, devrin diğer âlim, edip ve şairlerinin sohbetlerine katılarak kendisini yetiştirmiştir. Bu müktesebatının sonucudur ki, daha sonra kendi adıyla anılacak olan Nizâmiye Medresesi'nde ve el-Mehdi Camiinde hadis imla ettirecek kadar sahada söz sahibi olmuştu. Devrin âlimleri ondan hadis nakletmişlerdi. Onun ilim meclislerine katılan ve ondan hadis alan âlimler arasında Ebu'l-Fadl el-Ermevî ve Ebu'l-Kasım el-Akberî gibi şahsiyetler vardır.³

Nizâmülmülk, Sultan Alparslan'a vezir olduktan sonra devletin genel politikaları yanında din ve mezhep politikalarını da belirleyici bir rol oynamıştır.⁴ Zira bahsedilen çağ, Batı dünyasında olduğu gibi Doğu toplumlarında da dinin eğitimden dış politikaya kadar yönlendirici etkisinin olduğu bir dönemdir. Tuğrul Bey döneminde başlayan ve on sene süren Eş'arîlerin lanetlenmesi sonucunda 400 büyük âlimin ülkeyi terk etmesi politikasına Alparslan'la birlikte son verilerek ülkede saygı ve hoşgörü esasına dayalı politikalar izlenmeye başlanmıştır.⁵ Şîi-Fâtımîlerin açtıkları medreselerden yetişen propagandacıları tesirsiz hale getirmek ve Ehli sünnet düşüncesini yeniden kuvvetlendirmek için Nizâmülmülk Sultan Alparslan'ın emriyle önemli bir görev üstlenmiştir.⁶ Sünnî düşüncenin güçlendirilmesi ve ona yönelik tehlikelerin bertaraf edilmesi Selçuklu Devleti'nin politikalarına uygun olduğu gibi, Selçukluların misyonuna da paralellik arz ediyordu. Bu maksatla Alparslan'ın emri ve Nizâmülmülk'ün çalışmalarıyla Selçuklu devrinin üniversiteleri olan Nizâmiye Medreseleri açılmıştır.⁷

² İbn Hallikân II, s. 128; İbn Kesîr, İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye XII*, Kâhire 1413/1992, s. 151.

³ A.Özaydın, a.g.m., s. 195.

⁴ Ahmet Ocak, "Büyük Selçuklu Devletinde Vezirlerin Mezhebî Yönü ve Bunun Devlet Politikalarındaki Yansımaları", *Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)*, Ankara 2014, s. 25 vd.

⁵ Subkî, Tâceddîn Ebû Nasr, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ III*, (tah. A.M.el-Hulv- M.M. et-Tenâhî), Mısır 1964-1976, s. 391 vd; ez-Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdullah, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ XVIII*, (tah. Şuayb el-Arnaût- M.Nuaym el-Arkasûsî), Beyrut 1416/1996, s. 470.

⁶ Ahmet Ocak, *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul 2017, s. 85 vd.

⁷ Nâci Marûf, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât ve Medârisu'l-Meşriki'l-İslâmî*, Bağdâd 1393/1973, s. 41; Ahmet Ocak, "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *Türkler V*, Ankara 2002, s. 721 vd.

Selçuklular Sünnî İslâm görüşünü kabul ettikleri için devlet politikası olarak da bu fikri desteklemiştir. Nizâmülmülk ise bu politikaları tatbikat sahasına koyan kişi olarak önemlidir.⁸ Selçukluların ve vezir Nizâmülmülk'ün düşüncelerini öğrenme bakımından bu medreselerin açılış olayı nakledilmeye değer. Bu olayı anlatan Kazvîni şu nakilde bulunur: "Sultan Alp Arslan Nişabur'da iken bir câminin önünden geçerken câminin önünde görmeye alışık olmadığı eski elbiseler içinde birtakım insanlar gördü. Bu insanlar Sultan'a tazim etmedikleri gibi ondan bir şey de istemediler. Gördüğü bu manzara karşısında şaşırarak Alp Arslan, yanındaki veziri Nizâmülmülk'e bu insanların kim olduklarını sorar. Nizâmülmülk Sultan'a cevaben: Bunlar dünyaya meyletmeyen, dünyevî zevklerden hoşlanmayan, fakirlikleriyle iftihar eden ve insanların en şerefli olan ilim yolcuları fakîhlerdir, dedi. Bu şahısların halleri Sultan'ın hoşuna gitti. Sultan'ın kalbinin yumuşadığını gören Nizâmülmülk sözüne devamlı: Eğer izin verirseniz onlara kalacak bir yer inşa edip, rızıklarını temin edeyim, onlar da ilim tahsiliyle Sultan'ın devletine dua ile uğraşsınlar, dedi. Sultan'dan gerekli izni alan Nizâmülmülk, Sultan'ın malından onda birini harcayarak ülkenin her tarafını medreselerle donattı."⁹ İlki Nişabur'da ikincisi Bağdat'ta açılan bu medreselerin şubeleri imparatorluğun önemli şehirlerinde açılarak ilmin hizmetine verilmiştir. Bu şekilde Sünnî düşüncenin yeniden ihya ve inşası sağlanmış, devlet ve temsilcisi olduğu Sünnî düşünce Şii-Batınî saldırılardan korunmuştur. Aynı zamanda devletin ihtiyaç duyduğu temiz akıdeli insanların yetişerek devlet kademelerinde görev almaları sağlanmıştır.¹⁰

Nizâmülmülk, ilim erbabını ve sûfilere sever, bu uğurda para harcamaktan kaçınmazdı. Bağdat Nizâmîye Medresesi inşa edildikten sonra bu medreseye bağlanan vakfın gelirleri yıllık olarak 60 000 ile 80 000 dinar arasındaydı. Bu miktar ile müderrislerin maaşı ve talebelerin iâşe, ibate, kırtasiye ve diğer gerekli ihtiyaçları karşılandıktan sonra önemli bir miktar da artmaktaydı.¹¹ Ülkenin değişik yerlerinde medrese, câmi ve ribât inşa ettiren Nizâmülmülk, sûfilere çok sever, onlara hizmet etmekten zevk alırdı.¹² Nizâmülmülk, sûfilerin ihtiyaçları için bir defasında 8000 dinar vermişti.¹³

⁸ Ahmet Ocak, "Selçuklu Hâkimiyeti Karşısında Oluşan Şii (Bâtınî)-Haçlı İttifakı ve Doğurduğu Sonuçlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.181 (Temmuz-Ağustos 2009), s. 99.

⁹ Zekeriyâ el-Kazvîni, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbâd*, Beyrut (tsz), s. 412; M. A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara 1983, s. 372.

¹⁰ Hüseyin Emîn, *Tarihu'l-İrak fi'l-Asri's-Selçukî*, Bağdat 1965, s. 223.

¹¹ Corci Zeydân, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmî II*, Beyrut (tsz), s. 232.

¹² İbnü'l-Cevzi, Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Umumi ve'l-Mülûk XV*, (tah. Muhammed A. el-Atâ- Mustafa A. Atâ), Beyrut 1412/ 1992, s. 304; İbnü'l-Adîm, *Kemâledîn*

Nizâmülmülk'ün ilim erbabına ve sûfilere önem verdiğini ve onlar için büyük harcamalar yaptığını uygulamalarından görmek mümkün. Nitekim vezirin bu şekilde hareket etmesini çekemeyen ve onun muhaliflerinden olan Tâcülmülk, onu gözden düşürmek maksadıyla yaptığı harcamalar konusunda Melikşah'a şikayette bulunarak, Sultan'a: "Nizâmülmülk her yıl fakîhlere, sûfilere, kârilere üç yüz bin dinâr para veriyor, eğer bu para ile ordu techiz edilirse onunla İstanbul (Konstantiniyye) surlarını bile fethetmek mümkündür" dedi. Sultan bunu işittiği vakitte Nizâmülmülk'ü yanına çağırdı, bu mesele hakkında kendisinden sordu. Nizâmülmülk cevap olarak: Ey Sultanülâlem! ben ihtiyar bir adamım; eğer beni mezada versen bana kimse on dinardan fazla kıymet vermez; sen gençsin, seni de mezada verseler sen de yüz dinardan fazla etmezsin! Tanrı sana ve bana kullarından hiç kimseye nasip olmayan lütuf ve ihsanda bulunmuştur. Buna mukabil sen o Tanrının dinini ilâyâ çalışan, onun aziz kitabını hâmil bulunanlara yılda üç yüz bin dinar sarf etsek çok mudur? Sen her yıl askerlere bunun iki mislini sarf ediyorsun; hâlbuki bunların en kuvvetlisi ve en nişancısının attığı ok bir milden ileri gitmez. Bunlar ellerinde bulunan kılıçlarıyla yalnız kendi yakınında bulunan kimseleri öldürebilirler; ben ise sarf ettiğim bu para ile öyle bir ordu teşhiz ediyorum ki onların duaları ok gibi tâ arşa kadar gider ve Tanrıya vasıl olmak için ona hiç bir şey mâni olamaz, dedi. Sultan bu sözleri işittiği vakitte ağlamağa başladı, kendisine: "Sen bu ordunun sayısını elinden geldiği kadar çoğalt; sana istediğin kadar mal hazırdır, dünyanın serveti senindir" dedi."¹⁴ Bütün bunlardan Nizâmülmülk ve Melikşah'ın ilim erbâbı ile sûfiler hakkında neler düşündüklerini çıkarmak mümkündür. Sonuçta ilim ehli ve sûfiler devlet tarafından himâye edilmiş, gerekli ihtiyaçları konusunda devlet hazinesinden bolca harcama yapılmıştır. O kadar ki, devlet hazinesinden tahsisat bağlanan bu şahısların sayısı 12 000 kişiye ulaşmıştı.¹⁵

Genel anlamda "Selçuklu Sultanları ilmin ve ulemânın devleti koruyan duvar ve onu ayakta tutan direk mesabesinde olduğunu, ulemânın medeniyetin meşalesi ve ümmetin öncüsü olduğunu idrak etmişlerdi. Bu sebepten ilmî

Ebu'l-Kâsım, *Buğyetu't-Taleb fi Tarihi Haleb*, (nşr. Ali Sevim), Ankara 1976, s. 45; İbnü'l-İmâd, Şehâbeddin Ebu'l-Feth ed-Dimaşkî, *Şezerâtu'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb III*, (tah. A. el-Arnaût - M. el-Arnaût), Beyrut 1410/1989, s. 384.

¹³ İbnü'l-Cevzî XVI, s. 303

¹⁴ S. el-Hüseynî, *Ahbâr üd-devlet is-Selçûkiyye* (trc. N. Lügal), Ankara 1943, s. 46; Muhamed b. Kâsım b. Muhammed en-Nuveyrî el-İskenderânî, *Kitâbu'l-İlmâm VI*, (tah. Azîz Süryâl Atıya), Haydarabad 1393/1973, s. 42 vd.; Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi V/8-9 (1967)*, s. 108.

¹⁵ el-Kalânîsî, *Tarihu Dimeşk*, s. 200.

müesseselerin yayılmasına yardımcı oldukları gibi, ilim ehline medrese, hankah ve ribât yaptırıp, ulemâya bol ihsanlarda ve ikramlarda bulundular. Zira bu işin devletin bekası için elzem olduğunu idrak etmişlerdi. Bu yüzden sultanların sarayları ulemâ, şuarâ ve marifet ehliyle dolup taşmaktaydı.¹⁶ Sultanların aldığı tedbirler ve hazırladıkları ortamları ulemâ için ilim meclisleri kurmak, ders halkaları oluşturmak ve ilmî münazaralar yapmak imkânı meydana getirilmişti.¹⁷ Devletin himaye ettiği âlim ve zâhitlerin sayıları ile onlara harcanan rakamlar meselenin Selçuklular katında ne kadar önemli sayıldığının delilidir. Bu kadar ihsanda bulunulan zümreler faaliyetlerini daha serbestçe yürütmekle kalmamış, bu faaliyetler için devletin daha güçlü olması gerektiğini kavrayarak, onun bütünlüğü, devamı yönünde hizmet vermişlerdir. Dolayısıyla devlet bütünlüğü açısından ulema ve sûfiler Selçukluların yanında durma gereği hissetmişlerdir.

Nizâmülmülk, Selçukluların ana politikalarına uygun olarak genelde ulemâyı, özellikle de din âlimlerini korumuş ve kollamıştır. Bunu yaparken sapkın hareketlerin ve o dönem için tehlike teşkil eden Şiî-Batınîler engellenerek İslâm'ın doğru yorumunun öğretilmesi hedeflenmiştir.¹⁸ Bu maksat için Sünnîliğin güçlendirilmesi amaçlanırken herhangi bir mezhebin üstünlüğünü hedeflenmemiştir. Çünkü yönetimde olan Türkler Hanefî, kendisi Şafîî mezhebinden idi.¹⁹ Bu yüzden mezheplere herhangi bir mezhep açısından değil Ehli sünnet açısından yaklaşmış, Sünnîlik ortak paydasından baktığını da uygulamalarıyla göstermiştir. Nitekim 1076 senesinde Hacca giderken Bağdâd'a uğrayan Ebû Nasr el-Kuşeyrî Nizâmîye Medresesi'nde ve Şeyhu's-Şuyûh Ribâtı'nda verdiği vaazlarda Eş'arî Mezhebi'ni yücelten ve Hanbelîleri eleştiren vaazlar vermişti. Buna karşılık Hanbelîler, Ebû Nasr ve İmâm Eş'arî hakkında hakaretler etmeye, açıktan İmâm Eş'arî'ye kötü sözler söylemeye başlamışlardı.²⁰ Olayların istenmeyen şekle bürünmesi karşısında Nizâmîye Medresesi müderrisi Ebû İshak eş-Şîrâzî, Nizâmülmülk'e mektup yazarak Hanbelîleri şikâyet etmiş ve onlara karşı vezirden yardım istemişti. Bu arada taraflar arasındaki çekişmelerde bir Hanbelî taraftarı katledilmiş, Şafîîler Nizâmîyenin kapılarını kapatarak halifeyi yardıma çağırmışlardı.

Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin Hanbelîleri şikâyet kastıyla Nizâmülmülk'e yazmış olduğu mektuba verilen cevap 1077 senesi Ramazan ayında Ebû İshak'a ulaştı.

¹⁶ Useyrî, Merîzen Saîd Merîzen, *el-Hayâtu'l-İlmîyye fi'l-İrâk fi'l-Asri's-Selçûkî*, Mekke 1407/ 1987, s. 173.

¹⁷ M. ez-Zuheylî, *el-İmâmu'l-Cüveynî*, Dımaşk 1412/1992, s. 25.

¹⁸ Ahmet Ocak, "Bir Terör Örgütü Olarak Bâtınîlik ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri" *Dinî Araştırmalar Dergisi*(*Din ve Terör Özel Sayısı*), VII, S.20, s. 165 vd.

¹⁹ Nizâmülmülk, Hasan b. Ali et-Tûsî, *Siyâset-Nâme*, (trc.M.A.Köymen), Ankara1982, s. 122.

²⁰ M.Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", *T. M. I.*, (1925), s.114.

Vezir mektubunda, Sultan'ın siyaseten bir mezhep aleyhine meyletmek gibi bir kastının olmadığı ve kendilerinin gayesinin Sünnîliği güçlendirmek ve fitneyi engellemek olduğunu bildiriyordu. Devamla, biz medreseyi (Nizâmiye Medresesi) ilim ehlini ve Sünnîliği yüceltmek için açtık, yoksa ihtilafları körüklemek için değil. Bu işler devam ederse (medrese) kapılarını kapamaktan başka çare yoktur, diyordu. Ahmed b. Hanbel'in bu ümmetin büyük imâmlarından olduğunu, Eş'arî'ye dil uzatanların yanlış yolda olduklarını ve Eş'arî'nin akîdesinin Ahmed b. Hanbel ile aynı olduğunu, hatta Eş'arî'nin eserlerinde defalarca "Benim akîdem Ahmed b. Hanbel'in akîdesidir" dediğini zikrederek, yaşanan olayların yanlış olduğunu ve hoş görmediklerini bildiriyordu.²¹

Benzer bir durum da Horasan bölgesinde görülmüştür. "Hâtibu'l-Acem" unvanını ile tanınan Herat'ın önde gelen âlimi Abdullah el-Ensârî (öl.1088)²² Halife Kâim Biemrillah, Nizâmülmülk ve Sultan Alp Arslan'ın iltifatlarına mazhar olmasına rağmen Eş'arîlerle olan ihtilafından dolayı bazı istenmeyen olayların çıkmasına sebep olmuştu. Herat'ta olaylar çıkınca bu âlim Bûşenc'e gitti fakat orada da rahat bırakılmadı. Herat halkı bir mektupla durumu Sultan'a bildirerek şikâyetle bulunmuş, Sultan Melikşah da vezir Nizâmülmülk'e mektup yazarak bu âlimin ve ailesinin Mâverâünnehr'e sürülmesini emretmişti. Abdullah el-Ensârî önce Merv, buradan Belh ve sonra da Mâverâünnehr'e sürüldü. Hatta Abdullah el-Ensârî Belh'e vardığında, Belh halkı onu taşıyarak şehre sokmak istememişlerse de, Nizâmülmülk bu işe engel olmuş ve "Siz ehli ilimden birini taşıyarak zamanın musibeti mi olacaksınız?" demişti. Abdullah el-Ensârî ancak 1087 senesi Nisan ayında memleketi Herat'a geri dönebilmişti.²³ Bu uygulamalardan Nizâmülmülk'ün devlet adamlığı ve dinî görüşü yanı sıra mezhep ihtilaflarına yaklaşımını da görmek mümkündür. O, Bâtınî ve Râfızîler hariç kendi mezhebinden olmasa da Sünnî görüş içerisinde olanlara hürmette kusur etmemiş, bu tür görüş ayrılıklarını kavga ve ayrılık sebebi olarak değil, fikhî ihtilaf ve fikir hürriyeti olarak değerlendirmiştir.

Devlet ve eğitim politikalarında Sünnî düşüncenin korunmasını hedefleyen Selçuklular ve Nizâmülmülk, devlet politikası olarak Sünnî düşüncüyü desteklerken Sünnî tasavvuf konusunda da benzer hassasiyeti göstermişlerdir.

²¹ İbnü'l-Cevzî XVI, s. 190 vd; Sıbt a.g.e., s. 193 vd; Subkî IV, s. 235 vd.

²² İbn Receb, Zeynuddîn Ebu'l-Ferec el-Hanbelî, *Kitâbu'z-Zeyli alâ Tabakâti'l-Hanâbile III*, Beyrut (tsz.). s. 50 vd; ez-Zehabî, Şemseddîn Ebû Abdullah, *Tezkiretü'l-Huffâz III*, Beyrut, ts, s. 1183 vd.

²³ İbn Receb III, s. 56; el-Uleymî, Ebu'l-Yumn Mucîruddîn, *el-Menhecû'l-Ahmed fî Terâcimi Ashâbi el-İmamı Ahmed II*, (tah. M. Muhyiddîn Abdulhamîd - Adil Nuveyhid), Beyrut 1404/1984, s. 183.

Çünkü Selçukluların Sünnîliği ihya çalışmalarında en büyük destek ulemâdan ve sûfilerden gelmiştir. Çoğu kez bu iki hüviyeti (âlim-sûfî) şahsında toplayarak temâyüz eden şahsiyetler, Selçuklu Sultanlarından gerekli desteği, hürmeti gördükleri gibi, sultanların ana hedeflerinden biri olan Sünnîliğin zafere eriştirilmesi planı, onların gayelerine de uygun düştüğü için, kargaşa ve fikrî anarşiye karşı Selçukluları desteklemişlerdir. Genelde olduğu gibi, Selçuklu döneminde de mutasavvıflar insanları ibadete, ihlase ve birliğe çağırmuşlar, Selçuklu Sultanları da bu hususlarından dolayı sûfileri korumuş ve onlara destek olmuşlardır.²⁴ Sûfilerin insanlar üzerindeki etkileri sayesinde toplumda birlik ve dayanışma meydana gelmiştir. Bu etki aynı zamanda sûfilerin toplumda önemli bir mevki ve güç kazanmasına da sebep olmuştur.²⁵

Selçuklu Sultanları'nın sûfilere olan saygıları belgelerle de tevsîk edilebilmektedir. Râvendî'nin nakline göre: "Sultan Tuğrul Bey Hemedan'a geldiği vakit, orada evliyadan üç pîr vardı: Baba Tahir²⁶, Baba Cafer ve Şeyh Hamşâ. Hemedan civarında Hızır denen küçük bir dağ vardı ve bunlar onun üstünde oturuyorlardı. Sultanın gözü onlara ilişti. Ordu kalabalığını durdurup atından indi ve veziri Ebu Nasr el-Kündürî ile yanlarına giderek, ellerini öptü. Baba Tahir bir az mecnun gibi idi. Sultana dedi: "Ey Türk Allah'ın kullarına ne yapacaksın ?" Sultan dedi: "Ne buyurursun." Baba dedi: "Allah'ın buyurduğu şeyi yap. Ayet: (Muhakkak ki Allah adaleti ve ihsan yapmayı emreder"²⁷ Sultan ağlayarak dedi: "Öyle yaparım." Baba onun elini tuttu ve dedi: "Benden kabul ediyor musun ?" Sultan cevap verdi: "Evet." Baba'nın parmağında senelerden beri abdest aldığı ibriğin kırık başı vardı. Onu parmağından çıkarıp sultanın parmağına geçirdi ve "Âlem memleketini bunun gibi senin eline koydum. Adalet üzere ol" dedi. Sultan onu her zaman, muskaları arasında saklar, bir muharebe olunca, parmağına takardı."²⁸ Bu ifadelerden Tuğrul Bey'in sûfilere gösterdiği saygı yanında Türklerde mevcut "Cihan hâkimiyeti fikri"nin zamanın sûfilerince de bilindiği ve âdeta teşvik edildiği gözlenmektedir.

Aynı anlayışın takipçisi olan Nizâmülmülk, sûfî ve dervişlere karşı çok hürmetkârdı. Çünkü vezirlikten önce bir emirin yanında çalışırken, bir sûfî ona

²⁴ H.Emin, a.g.e., s.281: F.Köprülü, "Hârizmşahlar", *İA. VII*, s.286 vd; Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş I*, İstanbul 1990, s.348 vd.

²⁵ A. M. Hasaneyn, , *Selâçika İnan ve'l-Irak*, Kâhire 1380/1970, s.181.

²⁶ Kâsim Ganî, *Tarihu't-Tasavvuf fi'l-İslâm*, Kâhire 1970, s. 671; Ahmed Kemâleddîn Hilmî, *es-Selâçika fi't-Tarihi ve'l-Hadârat*, Küveyt 1406/1986, s. 304.

²⁷ Kur'an-ı Kerim, 46, 16.

²⁸ Râvendî, Muhamed b. Ali b. Süleyman, *Rahat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr I* (Gönüllerin Rahatı Ve Sevinç Alâmeti),(trc. A.Ateş), Ankara 1957, s. 97 vd.

gelerek “sen sana faydalı olan işlerle ilgilen, köpeklere yem olacak adamla değil, dedi ve gitti. Emir o gece sarhoş olarak dışarı çıkınca onu tanımayan konağın köpekleri tarafından parçalanarak yenmişti. Nizâmülmülk, bu olaydan sonra ben sûfilerin keşfen bazı şeyleri bildiklerini anladığım için onlara saygım sonsuzdur” demişti.²⁹ Bu sebeple Nizâmülmülk de ulemâya ve sûfilere büyük itibar göstermiştir. Bu şahıslar Nizâmülmülk’ün meclisinden hiç eksik olmazdı.

Nizâmülmülk, devrin ünlü sûfisi Ebu Ali ed-Dakkâk ve Ebu Abdurrahman es-Sülemî’nin sohbetlerine katılarak onlardan tefeyyüz etmişti. Onun sûfilere fazlaca ilgi gösterdiğini gören Melikşah vezirine mektup yazarak: “Bu insanlar gece gündüz senin meclisine gelerek, senin işine engel oluyorlar. Bir emir ver ki, ancak senin iznin olduğu zaman huzuruna girebilsinler.” Nizâmülmülk, Sultan’a: “Bu tâife İslâm’ın temelidir, onlar dünyanın ve ahiretin süsüdür. Eğer onlar benim başıma bile otursalar, bu bana ağır gelmez” şeklinde cevap verdi.³⁰

Devrin büyük âlimlerinden Kuşeyrî ve Cüveynî, Nizâmülmülk’ün huzuruna geldiklerinde, onların ayağına kalkar ve yanına oturturdu. Fakat dönemin büyük sûfilerinden olan Ebû Ali el-Fârmedî huzuruna geldiğinde ise ayağa kalkar, el-Fârmedî’yi kendi koltuğuna oturturur, kendisi de onun önünde otururdu. Bu durumun sebebi sorulduğunda: Kuşeyrî ve benzerleri beni gördüklerinde şahsımı överek, bende olmayan sıfatlarla anmaktadırlar. Bu da bende gurur oluşturmaktadır. Oysa el-Fârmedî, benim ayıplarımı ve kusurlarımı saymakta, dolayısıyla gerçeği bulmama yardımcı olmaktadır; bu yüzden ona daha fazla hürmet gösteriyorum, demişti.³¹

Selçuklular devrinde Ebû Ali ed-Dakkâk ve es-Sülemî gibi büyük sûfilerin yanında yetişen, aynı zamanda Şâfiî âlimi olan Abdurrahmân ed-Davudî de (öl.1075), Nizâmülmülk üzerinde tesirli olan bir şahsiyetti. Nizâmülmülk bu âlimin vaazını dinlemiş, ed-Davudî ona: “Allah seni kullarına hâkim kıldı. Kıyamet gününde onları senden sorarsa ne cevap verirsin” diye sormuş, bu soru karşısında Nizâmülmülk ağlamıştı.³²

Nizâmülmülk’ün sûfilere ikramda bulunması bâzılarını rahatsız etmekteydi. Selçuklular döneminin büyük sûfilerinden olan Şeyh Ebû Saîd Ebu’l-Hayr’ın oğlu Ebû Tâhir İsfehan’a gelince Nizâmülmülk bu şahsa büyük ikramlarda bulunmuştu. O vakit şiddetli bir şekilde sûfilere karşı çıkan bir Alevî (ve seyyid)

²⁹ İbn Hallikân II, s. 128; İbn Kesîr XII, s. 151.

³⁰ İbnü’l-Cevzî XVI, s. 302; İbn Kesîr XII, s. 151.

³¹ İbnü’l-Cevzî XVI, s. 303; İbn Kesîr XII, s. 151; İbn Hallikân II, s. 128.

³² İbnü’l-Esîr, İmâduddîn Ebu’l-Hasan, *el-Kâmil fi’t-Tarih XII*, Beyrut 1402/1982, s.101; İbn Kesîr XII, s.

vardı. Bu şahıs, Nizâmülmülk'e abdest almasını bilmeyen, şerî ilimlerden habersiz şahıslara mal vererek onları yücelttiğini, dolayısıyla yanlış yaptığını söyleyince, Nizâmülmülk bunun böyle olmadığını söyleyerek, bahsedilen şahsın huzurunda Ebû Tâhir'in imtihan edilmesini istemiş ve Ebû Tâhir'in imtihanı kazanması üzerine çok sevinmişti.³³

Devletin himaye ettiği âlim ve zâhitlerin sayıları ile onlara harcanan rakamlar meselenin Selçuklular katında ne kadar önemli sayıldığıнын delilidir. Bu kadar ihanda bulunulan zümreler faaliyetlerini daha serbestçe yürütmekle kalmamış, bu faaliyetler için devletin daha güçlü olması gerektiğini kavrayarak, onun bütünlüğü, devamı yönünde hizmet vermişlerdir. Bu siyaset hem devletin devamı, birlik ve beraberliği, hem de sûfliğin intişarı açısından birbirleriyle örtüşmekte, hedefler bakımından da paralellik arz etmektedir.

Selçuklular Sünnî tasavvuf anlayışının gelişmesi ve devamı noktasında ciddi katkı sağlamışlardır. Bâtınî ve Hint fikirlerinin İslâm'a ve Sünnî tasavvufa girmesini istemeyen devrin sûfileri bu konuda gayret sarf etmişlerdir. es-Serrâc'la başlayan Sünnî tasavvufu izah ve müdafaa görüşü, Nisabur'da Kuşeyrî ile devam etmiş,³⁴ onunla birlikte şeriat ile hakikatin birleşmesi temin edilmiştir.³⁵ Tasavvuf tarihinde önemli bir iş başaran Kuşeyrî, şeri ilimlere ve tasavvufa vâkıf olmanın cesareti ile şeriatı tasavvufuyla barıştırmak için, tasavvufu şeriata yaklaştırarak, bu ilmin ahenkli ve uyumlu bir izahını yapmıştır.³⁶

Kuşeyrî çizgisiyle devam eden, şerî ölçülere uygun ve onlarla çelişmeyen tasavvuf anlayışı Kuşeyrî'nin öğrencisi Ebû Ali el-Fârmedî (öl.1084) ile devam etmiştir. el-Fârmedî bir noktada Kuşeyrî ile Gazâlî'yi birbirine bağlayan köprü vazifesi görmüştür.³⁷ el-Fârmedî değişik âlimlerden ilim aldıktan sonra Nisabur'a gelerek burada Ebû Saîd Ebu'l-Hayr'ın ve Kuşeyrî'nin derslerine devam etmiş, sonra Tus'a gidip burada ahvâl ve mücâhede sahasında sûfiyyenin büyük şeyhlerinden olan Ebu'l-Kâsım Gürgânî'nin terbiyesinde kendisini yetiştirmişti.³⁸ Ebû Ali Fârmedî, aynı zamanda sonraki tasavvuf hareketlerinde büyük yeri olan Yusuf Hemedanî'ye de hocalık yapmıştır. Yusuf Hemedanî'nin halifelerinden Ahmed Yesevî'nin Yesevî Tarikatı, Abdulhalik Ğucdüvanî'nin de Nakşabendî

³³ Feridüddin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliya*, (trc. Süleyman Uludağ), Bursa 1984, s. 841 vd.

³⁴ Şevki Dayf, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab V*, Kâhire 1990, s. 518 vd.

³⁵ Ş.Dayf, a.g.e., V, s. 621 vd.

³⁶ Abdulkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1978, s. 17; Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî", *S.G.A.D. VII*, İstanbul 1995, s. 18.

³⁷ es-Subkî VI, s.209; M.S. Şeyh ,a.g.m., s. 206; Salih Ahmed eş-Şâmî, *el-İmâmu'l-Gazâlî*, Dimaşk 1413/1993, s. 107 vd.

³⁸ H. K. Yılmaz, a.g.m., s. 30.

tarikâtının kurucusu olduğu düşünülürse, bu şahsın önemi bir kez daha ortaya çıkar.³⁹

Selçuklular döneminin bir başka önemli mutasavvıfı olan Ahmed Gazâlî de İmam Gazâlî'nin kardeşi olup, Ebu Bekir en-Nessâc'ın terbiyesinde yetişmiştir.⁴⁰ en-Nessâc, İmam Gazâlî'nin şeyhi Fârmedî'nin yetişmesinde de önemli yeri olan Ebu'l-Kâsım Gürgânî'nin müritlerindedir. Dolayısıyla Şeyh Gürgânî iki kardeşin yetişmesinde de önemli etkiye sahiptir. Ahmed Gazâlî, sadece kendi döneminde vaaz ve nasihatleriyle insanları etkilemekle kalmamış, yetiştirdiği talebeleri ve fikirleriyle sonradan gelenleri de etkilemiştir. Bunların en meşhurları Hemedân kadısı Aynu'l-Kudat Hemedânî (öl.1130)⁴¹ ve Şeyh Ebû'n-Necib Es-Sühreverdi (öl.1167)'dir.⁴²

Selçukluların ve vezir Nizâmülmülk'ün ana gayesi Sünnî İslâm düşüncesini korumak olduğundan dolayı devletin politikalarını tahakkuk ettirmek üzere açılan Nizâmiye Medreseleri ve hocalarında da bu anlayışı görmek mümkündür. İmam Gazâlî ve kardeşi Ahmed Gazâlî örneklerinin yanında diğer müderrislerde de bu durum görülmektedir. Nitekim Nizâmiye müderrislerinden Ebû İshak'ın öğrencilerinden Ebu'l-Kâsım el-Askerî (öl.1080)⁴³ ve Muhammed b. Half et-Tikritî gibi şahsiyetler yaşadığı çağın şeyhi ve asrının zâhidi idiler.⁴⁴ Başka bir müderris İmâmu'l-Harameyn el-Cüveynî (öl.1085)'nin babası Ebû Abdurrahman el-Cüveynî (öl.1039), el-Kuşeyrî ve dönemin meşhur sûfîlerinden Ebû Saîd Ebu'l-Hayr'la birlikte es-Sülemî'nin müridi idi.⁴⁵ Cüveynî'nin amcası olan Ali b. Yusuf el-Cüveynî de devrin önemli şahsiyetlerinden ilim tahsil etmiş, tasavvufî yönü ağır basan ve bu sahada "Kitâbu's-Seluve" adlı eserin yazarıdır.⁴⁶ Zâhirî ilimlerin yanında tasavvufa da bu kadar âşina olan bir çevrede yetişen Cüveynî, zamanın büyük muhaddisi ve "Hılyetü'l-Evliya" adlı eserin müellifi Ebû Nuaym e İsfahanî es-Sûfî'nin yanında yetişmiş⁴⁷ ve onun gözde müritlerinden biri olmuştu.⁴⁸

³⁹ İbn Hallikân VII, s. 78; Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ahmet Ocak, *Selçukluların Dimî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002, 142 vd.

⁴⁰ Abdurrahmân b. Ahmed Câmî, *Nefehâtu'l-Üns*, (trc. Lâmiî Çelebi), İstanbul 1993. a.g.e., s. 408.

⁴¹ ez-Zehabî, el-İber II, s. 426; Süleyman Uludağ, "Aynu'l-Kudat Hemedânî", *S.G.A.D. VII*, İstanbul 1995, s. 46 vd.

⁴² İbnü'l-Esîr XI, s.333; İbn Hallikân III, s.204 vd; Ethem Cebecioğlu, "Abdulkahir Ebu'n-Necib Sühreverdi", *S.G.A.D. VII*, İstanbul 1995, s. 66 vd.

⁴³ İbn Kesîr XII, s. 131.

⁴⁴ es-Subkî VI, s. 103, Nu : 2.

⁴⁵ es-Sülemî, a.g.e., s. IXX- XXVI; S. Ateş, Sülemî ..., s. 55 vd.

⁴⁶ M.ez-Zuheylî, a.g.e., s. 52.

⁴⁷ Şemseddîn ez-Zehabî, *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm (421-430)*, (tah.Ömer Abdusselâm et-Tedmurî), Beyrut 1414/1993, s. 275; İbn Hallikân I, s. 91.

Yukarıda bir kısmının isimleri zikredilen şahsiyetler Selçuklular döneminin önemli âlimleri olmanın yanında Vezir Nizâmülmülk'ün de dostları olan şahsiyetlerdir. Devletin eğitim ve din politikaları Nizâmülmülk'le birlikte bu şahısların yetiştirdiği öğrenciler ve yazdıkları eserlerle belirlenmiştir. Bu açıdan Nizâmülmülk'ün tasavvufa ve sûfilere bakışını da açık bir şekilde göstermektedir.

B-SİYASÎ FİKİRLERİ

Nizâmülmülk'ün yönetimdeki kabiliyeti ve basireti daha Alp Arslan'ın saltanata geçişinde görülmüştür. O, Kutalmış'a karşı Alp Arslan'ı cesaretlendirerek saltanatını temin ettiği gibi, kardeşi Kavurt isyanı karşısında da aldığı tedbirlerle Alp Arslan'ın saltanatını garanti altına almıştır. Benzer şekilde Kavurt Bey, Sultan Melikşah'a karşı isyan ettiğinde de Türkmenlerin beklentilerini boşa çıkarmak için, Kavurt'u yayının kirişiyile boğdurup, onları Melikşah'ı tanıyacak yola sokmuş ve itaati temin etmiştir.⁴⁹ Bütün bunlar onun "hükümdarların başarıları vezirlerin başarılarıyla mümkündür" görüşüne uygun düşen davranışlardır.⁵⁰ Bunları yaparken kendisi Fars asıllı olmasına rağmen Türk yöneticilerin ve askerlerin düşüncelerini iyi okuduğunu, onların geçmişlerinden gelen kültür kodlarına uygun davrandığını görmekteyiz.

Devlet yönetiminde risk almaktan ve doğru bildiği konularda sultanla farklı düşünmekten geri kalmamıştır. Bunu yaparken izahlarla sultanı ve çevresini ikna edecek gerekli deliller sunmuştur. Bu onun devlet adamlığı yanı sıra feraset sahibi bir insan olmasından kaynaklanır. Nitekim ordudan ihraç edilmek istenen 7 000 kişinin ihracına; bunlar terzilik, tüccarlık bilmezler, o yüzden başımıza iş açarlar. Bunların vereceği zararı kapatmak için bunlara ödenen maaştan fazlasını ödemek gerekir, diyerek karşı çıkmıştı. Hakikaten bu insanlar işsiz kalınca Tekiş'in yanına giderek onun kuvvetlerine katılmıştı. Bunlarla kuvvetlenen Tekiş, Merv ve Tirmiz'i işgal etmiş Horasan'ı almak için Nişabur üzerine yürümüşü. Sultan Melikşah, epey gayret sarf ederek bu gaileden kurtulabilmişti.⁵¹ Benzer şekilde Tâcülmülûk ve adamları tarafından çok para harcamak ve yüksek sayıda ordu beslemekle suçlanarak 400 000 kişilik ordunun sayısının 70 000'e düşürülmesi sultana teklif edilmişti. Nizâmülmülk, buna karşı çıkararak tam tersine ordunun sayısının 700 000'e çıkarılmasını, çünkü güçlü ülkelerin güçlü

⁴⁸ M. S. Şeyh, a.g.m., s.241.

⁴⁹ M. Altay Köymen, "Selçuklular Devrinde Türk-İran İşbirliği" *İran Şahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*" İstanbul 1971, s. 312.

⁵⁰ Nizâmülmülk, *Siyâset-Nâme*, s. 30.

⁵¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1965, s. 147 vd.; M.A.Köymen, a.g.m., s. 314.

orduyla kâim olabileceğini ileri sürmüş, yine ordudan çıkarılan askerlerin başkasına asker olarak devletin başına iş açabileceğini söylemiştir.⁵²

Sultan Melikşah'ın Türkistan seferinde Ceyhun Nehri geçildiğinde gemicilerin ücretinin Antakya vergilerinden ödenmesini istemişti. Gemicilerin yakınması üzerine, gemicilerin ücretlerini almada bir sıkıntı olmadığını söyledikten sonra; devletimiz o kadar güçlü ve sınırları o kadar geniştir ki, isterse Ceyhun gemicilerinin ücretini Antakya gelirlerinden verebilir, bunu tarihe not düşmek için istedim, demek suretiyle devlet ve devletin azameti fikrine ne kadar önem verdiğini göstermiştir.⁵³ Bunlar vezirin, devlet idaresindeki mahareti yanında muhtemel gelişmelere karşı öngörüsü ve tavrını da gösterir.

Nizâmülmülk'ün yönetim konusundaki eseri "Siyâsetname" alanında çok meşhur olup, İslâm dünyasında yaygın olan "Nasîhatü'l-Mülûk" türünden eserlerdendir. İdarenin içinden gelen biri olarak dikkatli gözlemlenelerde bulunan, düşüncelerini yaşayarak ve tecrübe ederek geliştiren Nizâmülmülk, sadece teori ile yetinmemiş, düşüncelerinin uygulanabilir olup olmadığını da yaşayarak görmüştür. Bu açıdan gerçekçi ve pratiğe yönelik fikirlerin sahibidir. Nizâmülmülk uygulamalarında yönetimde devletin gücünü ve tebaaya olan şefkati çok ince bir çizgide gösterebilmiştir. Siyasetnamesinde de belirttiği şekliyle halka eziyetin onları sultandan ve devletten uzaklaştıracağını bilmekteydi. Onun yaşayarak öğrendiği düşüncelerinin tamamı konuyla ilgili kaleme aldığı eserinde görülmektedir.

Nizâmülmülk eserini çeşitli fasıllara ayırarak iyi bir yönetimin nasıl olması gerektiğini anlatmakta, değişik dönemlere ait hükümdarlardan örneklerle görüşlerini teyit etmektedir. Çeşitli alanlardan örnekler vermesine rağmen değiştirmedeği tek şey saltanatın Selçukluların hakkı olduğu ve onun meşruiyetidir. Nizâmülmülk'e göre saltanat Allah'ın lütfu olup, insanın istemesiyle elde edilmez; ancak ilahî nasb yoluyla ve irsî olarak o makam elde edilebilir.⁵⁴ Bu görüşüyle, hükümdarlık için Türklerde mevcut "Tanrıdan Kut alma" ve "Aşına boyundan olma" geleneğini bilerek, Türk devlet geleneğine bağlı bir yoruma gittiğini söylemek durumundayız. Nitekim sultanı dinî ve dünyevî otorite olarak kabul etmenin yanında, din ve devleti iki kardeş gibi görmesi de yine saltanatın meşruluğu için yapılan yorum olarak görmek lazım.⁵⁵

⁵² A. Taneri, a.g.m., s. 126; M.A.Köymen, a.g.m., s. 315.

⁵³ O. Turan, a.g.e., s. 152; M.A.Köymen, a.g.m., s. 316; A.Taneri, a.g.m., s. 110

⁵⁴ Nizâmülmülk, Siyâset-Nâme, s. 11 vd.; M. Rüknuddin Hassan, "Nizâmülmülk", (çev. Y. Ziya Cömert), *İslam Düşünce Tarihi II*, İstanbul 1990, s. 385.

⁵⁵ M. R. Hassan, a.g.e., s. 392,

Bunda yukarıda zikrettiğimiz saltanat fikrine ne kadar bağlı olduğunu görmek mümkündür.

Nizâmülmülk'ün yaşadığı dönemde siyaset ve hilâfet konularında eserler kaleme alan âlimler farklı düşünceler ileri sürmüşlerdir. Dönemin önde gelen âlimlerinden olan ve halifenin elçisi olarak Tuğrul Bey'e gelen İmam Maverdi kaleme aldığı "el-Ahkâmu's-Sultaniyye" adlı eseriyle tamamen hilâfetin Kureyş'in hakkı olduğu doktrinini savunur. Mâverdî eserinde, İslâm âmme hukukunun teorik meseleleri üzerinde durarak, halîfenin gerekliliğini izah edip, bunu aklî ve naklî delillerle gerekli göstermeye çalışır.⁵⁶ Maverdî'ye göre halîfenin görevleri dinî gelişmeyi himaye, adâleti ve düzeni sağlamak şeklinde özetlenebilir.⁵⁷ Mâverdî'nin eserinde göstermek istediği şey dinî otorite sahibi halîfe ile siyasî otorite emîr arasındaki yetki paylaşım alanlarının sınırlarının çizilmesi için teorik bir temel sağlamaktır.⁵⁸

Diğer bir âlim ise yazdığı eserleri Nizâmülmülk'e ithaf edecek yakın dostu olan İmamı'l-Harameyn Cüveynî'dir. Cüveynî de "Ğiyâsu'l-Umem fi İltiyâ si'z-Zulem" adlı eserinde aynı yoldan yürümüştür. Cüveynî, eserinde imâmda bulunması gereken şartların başında Kureyş'ten olma şartı getirir.⁵⁹ O, tamamen dinî ve siyasî otoriteye sahip bir imâm (halîfe) düşündüğünden olsa gerek ki imâmın, itaatinden çıkanlara karşı asker sevk etmekten tutun,⁶⁰ sınır bölgelerinde kaleler inşa ederek bunların ihtiyaçlarının karşılanması hususlarını bile imâmın görevleri arasında gösterir.⁶¹ Cüveynî'nin tanımladığı halife de tamamen klasik hilâfet teorisine uygun bir halifelik anlayışıdır.

Aynı dönemin bir başka siyaset bilimcisi ve Nizâmülmülk'ün hemşehrisi olan İmam Gazâlî ise daha farklı bir bakış açısıyla meseleyi ele almıştır. Haçlı seferleriyle zarar gören İslâm dünyasının halini müşahede eden Gazâlî, bu durumdan Müslümanları kurtaracak yegâne güç olarak Selçukluları gördüğü için, saltanatu gayri meşru addetmeyerek hocası Cüveynî ve Meverdi'ye göre daha gerçekçi davranmıştır. Bu durum Gazâlî'yi, bu iki görüş arasında bir uzlaşma bulmaya sevk etmiş, "hilâfet"i kabul eden, fakat "saltanat"ı da

⁵⁶ Mahmut Arslan, "İslâm'da Devlet Düşüncesi ve Kutadgu-Bilig", T.E.D., S.13, (1987), s. 76.

⁵⁷ Harun Han Şirvani, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar*, (trc. Kemal Kuşçu), Ankara -, s. 131; M.Arslan, a.g.m., s. 76; Mücahid, a.g.e. 130 vd.

⁵⁸ A.Ocak, a.g.e., s.315 vd. ; Erwin I.J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, (trc. Ali Çaksu), İstanbul 1996, s. 42.

⁵⁹ Cüveynî, Ebu'l-Meâlî Abdülmelik, *Ğiyâsu'l-Umem fi İltiyâsi'z-Zulem (el-Ğiyâsi)*, (tah. M.Hilmî-F.Abdülmünim Ahmed), İskenderiye 1989, s. 92.

⁶⁰ Cüveynî, Ğiyâsi, s. 150.

⁶¹ Cüveynî, Ğiyâsi, s. 163.

reddetmeyen yeni bir görüş ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Gazâlî siyaseti, dinin ve ahlâkın zorunlu bir sonucu olarak görmekte, hayatın şartları gereği bunun lüzumlu olduğunu beyan etmektedir.⁶² Gazâlî'ye göre, halifenin her konuda otorite sahibi birisi olması gerekmez. Bu yüzden de siyasî sahadaki otoritesini güç ve kudret sahibi birisine devredebilir ki, bu güç Selçuklulardan başkası değildir. Dolayısıyla Gazâlî'ye göre halife, âdetâ dinî yetkilerle sınırlandırılmış kişidir. O, bu tanımı getirmekle bir noktada seleflerinin bahsettiği güçte gerçek halîfenin olmadığını da kabul etmiş olmaktadır.⁶³ O, halîfenin yanında sultanın varlığını da kabul ederek bunu aklî ve siyasî bir gereklilikle izah eder. Gazâlî, "Din ve sultan iki ikiz kardeştir, din esas ve sultan koruyucudur"⁶⁴ yorumuyla sultanın varlığını meşrulaştırmakla kalmamış, ona dinî bir gereklilik de vermiştir.

Hilâfet ve saltanat konusunda farklı görüşleri savunan dönemdeki bu şahıslara rağmen Nizâmülmülk saltanat fikrinden vazgeçmediği gibi, eserinde hilâfet konusuna asla yer vermez. Çağdaşı Maverdî gibi halifelerin sultanlara üstünlüğünü hukuki yola ispat etme, aynı zamanda kuvvet yoluyla belirli bir bölgeye hâkim olan sultanı halifenin bir valisi olarak addetme anlayışı şeklindeki "Emir-i müslevli" kavramını Nizâmülmülk'de göremeyiz.⁶⁵ Bu onun daha realist davrandığının bir işaretidir. Zira gücü olmayan ve tarihi fonksiyonunu ifa etmiş olan kudretli halifeler dönemi artık mevcut değildi.

Nizâmülmülk'ün "Siyâsetname" sini emsallerinden üstün kılan şey, geçmiş milletlerin idarelerinden örnekler vererek bol tarihi malzeme sağlamanın yanında,⁶⁶ yaptığı mukayeselerle de Melikşah dönemi Selçuklu Devleti'nin sosyal yapısını açıkça ortaya koymasıdır.⁶⁷ Vezir'in bu eseri yazmaktaki gayesi Selçuklu idaresini olduğu gibi tasvir etmekten öte, zamanın şartlarına ve inanışlarına göre iyi bir devlet nizamının nasıl olması ve başarılı bir hükümdarın neler yapması gerektiğini anlatmasıdır.⁶⁸ Halife konusuna hiç atıfta bulunmaması ve Selçuklu yönetimiyle Abbâsî Halîfesi arasındaki hukûkî ilişkiler konusunda özenle hiçbir şey söylememesi onun bu konudaki düşüncelerini gösterir. Aslında o, halîfenin

⁶² Fahrettin Korkmaz, *Gazâlî'de Devlet*, Ankara 1995, s. 41.

⁶³ E.Rosenthal, a.g.e., s. 60 vd.

⁶⁴ İmâm Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, Mısır (tsz), s. 114.; A.K.Lambton, "el-Fikrû's-Siyâsî İnde'l-Müslimîn", (trc. H. Mu'nis-İ.S. el-Amed), *Turâsu'l-İslâm III*, (1399/1978), s. 54.

⁶⁵ M. R. Hassan, a.g.e., s. 382; Ömer Menekşe, "İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdî ve Nizâmülmülk Örneği" *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V* (2005), S 3, s. 202.

⁶⁶ Harun Han Şirvani, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar* (trc. Kemal Kuşçu), Ankara (tsz), s. 151.

⁶⁷ M.Rüknüddin Hassan, "Nizâmülmülk", *İ.D.T. II*, İstanbul 1990, s. 379.

⁶⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", *T.M. XII*, (1955), s. 231 vd.

otoritesinin kaynağını meşrulaştırınlara karşı, sultanın otoritesinin kaynağını meşrulaştırmakta ve bu hususu tartışmaya açmamaktadır. O'na göre, sultanın otoritesinin kaynağı halife değildir, bu tamâmen Tanrı'nın sultana ikramıdır. Bu sebepten de, yaptıklarından dolayı Tanrı'ya hesap vermek durumundadır. Bunun için sultan kullarına iyi davranmalı, halkın işlerinden gâfil olmamalıdır.⁶⁹ Nizâmülmülk, bu düşüncesiyle içinden geldiği İran saltanat sisteminden daha çok, bağlı bulunduğu Sultan'ın mensubu olduğu Türk saltanat sisteminin İslâmî değerlerle bezenmiş şeklini ortaya koymaktadır.⁷⁰ Bu şekliyle sultan, halife gibi hem "kışla"nın, hem de "câmi"nin başkanı durumundan çıkarılıp, sâdece siyasî otoritenin temsilcisi olarak görülmektedir. Dinî işler için o sahanın uzmanlarına müracaat etmesi, yine sultana tavsiye edilen hususlardandır. Kaldı ki, Nizâmülmülk'ün eserinde tanımlanan sultan; halîfeliğin gerileyişi ile ortaya çıkan İslâm siyasî hayatında yüzyıllarca devam eden tipik Müslüman sultandır.⁷¹

Nizâmülmülk, bu görüşleriyle Aristo ve Eflatun gibi tatbikattan uzak siyasî fikirlerle uğraşmamış, Rousseau gibi ilgi görmeyen görüşleri savunmamış, Machiavelli gibi her türlü ahlâkî endişeden uzak bir siyaset fikri geliştirmemiştir. Tam tersine hayatın içinden gelen, yöneten ve yönetilenleri karşı karşıya getirmeyen; uygulanabilir, hatta tatbik edilerek olgunlaşmış siyasi görüşleri savunur. Bu yüzden ona "isimsiz hükümdar" denmiştir.⁷²

Zaman içerisinde vezirin ve onunla beraber İranî unsurların gücünün devlet içinde artması Türk-İran gerilimini de beraberinde getirecektir. Nizâmülmülk'ün artan gücü onu devletin hizmetinde değil ortağı olduğu anlayışına sevk etmiştir.⁷³ Sultan'ın devlette benimle ortağım mısın, vezirlik divitini önünden, sarığını başından almalarını emretmemi mi istiyorsun? Sorusuna; Saltanata ve devlete ortak olduğumu yeni mi biliyorsun? Benim divitimle onun tahtı birbirine bağlıdır, ne zaman divit kırılırsa o zaman taç da kalkar, diyecek kadar ileri gidebilmişti.⁷⁴ Nizâmülmülk daha hayatta iken oğulları ve torunlarının işgal ettiği makamlar ve onun soyundan gelenlerin ifa ettikleri vezirlik görevi onun bu düşüncesini teyit etmektedir. Bundan anlaşıldığına göre yöneten Türk sultanların yanında vezirlerin biri hariç hemen hemen hepsinin Fars asıllı olması tarihi İran-Turan mücadelesinin örtülü bir şekilde de olsa Selçuklular döneminde de devam ettiğini söylemek yanlış olmaz. Bunun en belirgin işareti Türk devletinin resmî

⁶⁹ Nizâmülmülk, Siyâset-Nâme, s.11,15, 17; A.K.Lambton, a.g.m., s. 61; M.R.Hassan, a.g.m., s. 383.

⁷⁰ Aydın Taneri, a.g.m. s. 97 vd.

⁷¹ M.R.Hassan, a.g.m., s. 395.

⁷² H. H. Şirvani, a.g.e., 152.

⁷³ M.A. Köymen, a.g.m., s. 317.

⁷⁴ Ğ. Hondmîr, a.g.e., s. 357.

dilinin Farsça olması yanında, bürokrasiyi oluşturan kadroların da Fars asıllı olmasıdır.

SONUÇ

Selçuklu Tarihine damgasını vurmuş olan Nizâmülmülk'ün dinî ve fikrî hayatı, yaşadığı çağdaki eğitim sisteminin kendisine öğrettikleri yanında, bölgeye hâkim olan siyasî gücün telakileri doğrultusunda oluşmuştur. O, Sünnî gelenekten gelen bir şahıs olarak bu anlayışın belirlediği doğrultuda fikirlerini geliştirirken, Türk hükümdarlara vezir olmanın gereği olarak da Türk kültürü ve devlet anlayışı doğrultusunda görüşlerini şekillendirmiştir. Bunlar, uygulamanın içinden gelen, tecrübeye dayanan ve tatbik edilebilir mahiyette düşünceler olarak tarihteki yerini almıştır. Bütün bunlar, kendi tarihî tecrübemiz içinde yaşanan konular olarak bizler için kıymetli hususlardır. Başka toplumlardan ve kültürlerden örnek almak yerine, kendi tarihî geçmişimizden ve medeniyet tecrübemizden faydalanmak suretiyle tarihin önemli aktörlerinden bir olmak günümüz ve sonraki dönemler için de önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Arslan, Mahmut, "İslâm'da Devlet Düşüncesi ve Kutadgu-Bilig", *T.E.D.*, S.13, (1987), s. 67-108.
- Attâr, Feridüddin, *Tezkiretü'l-Evliya*, (trc. Süleyman Uludağ), Bursa 1984.
- Câmî, Abdurrahmân b. Ahmed, *Nefehâtu'l-Üns*, (trc. Lâmiû Çelebî), İstanbul 1993.
- Cebecioglu, Ethem, "Abdulkahir Ebu'n-Necib Sühreverdi", *Sahabeden Günümüze Allah Dostları (S.G.A.D.) VII*, İstanbul 1995, s. 66-69.
- Cüveynî, Ebu'l-Meâlî Abdülmelik, *Ğıyâsu'l-Umem fi İltiyâsi'z-Zulem (el-Ğıyâsi)*, (tah. M.Hilmî-F.Abdülmünim Ahmed), İskenderiye 1989.
- Dayf, Şevki, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab V*, Kâhire 1990.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd*, Mısır (tsz).
- Ğanı, Kâsım, *Tarihu't-Tasavvuf fi'l-İslâm*, Kâhire 1970.
- Hasaneyn, A. M., , *Selâçika İnan ve'l-Irak*, Kâhire 1380/1970.
- Hassan, M. Rüknüddin, "Nizâmülmülk", (çev. Y. Ziya Cömert), *İslam Düşünce Tarihi II*, İstanbul 1990, s. 375-402.
- Hilmî, Ahmed Kemâleddîn, *es-Selâçika fi't-Tarihi ve'l-Hadârat*, Küveyt 1406/1986.
- Hondmîr, Ğıyâseddin, *Düsturu'l-Vüzerâ*, (tah. Fuad Abdulmuti es-Seyyâd), Mısır 1980.
- Hüseyin Emîn, *Tarihu'l-Irak fi'l-Asri's-Selçukî*, Bağdad 1965.
- el-Hüseyinî, Sadreddin, *Ahbâr üd-Devlet is-Selçûkiyye* (trc. N. Lügal), Ankara 1943.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemseddîn, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Ebnâu Ebnâi'z-Zamân II*, (tah. İhsân Abbâs), Beyrut 1397/1977.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye XII*, Kâhire 1413/1992.
- İbn Receb, Zeynuddîn Ebu'l-Ferec el-Hanbelî, *Kitâbu'z-Zeyli alâ Tabakâti'l-Hanâbile III*, Beyrut (tsz).
- İbnü'l-Adîm, Kemâleddîn Ebu'l-Kâsım, *Buğyту't-Taleb fi Tarihi Haleb*, (nşr. Ali Sevim), Ankara 1976.
- İbnü'l-Cevzî, , Ebu'l-Ferec Abdurrahman, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Umeme ve'l-Mülük XV*, (tah. Muhammed A. el-Atâ- Mustafa A. Atâ), Beyrut 1412/ 1992.
- İbnü'l-Esir, İmâduddîn Ebu'l-Hasan, *el-Kâmil fi't-Tarih XII*, Beyrut 1402/1982.
- İbnü'l-İmâd, Şehâbeddin Ebu'l-Feth ed-Dımaşkî, *Şezerâtu'z-Zehab fi Ahbâri men Zeheb III*, (tah. A. el-Arnaût- M. el-Arnaût), Beyrut 1410/1989.
- Kafesoğlu, İbrahim, "Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyâsetnâme ve Türkçe Tercümesi", *T.M. XII*, (1955), s. 231-256.
- el-Kazvînî, Zekeriya, *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbâd*, Beyrut (tsz).
- Korkmaz, Fahrettin, *Gazâlî'de Devlet*, Ankara 1995.
- Köprülü, F., "Hârizmşahlar", *İA. VI*, s.265-296.
- Köymen, M. Altay, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara 1983.
- , "Selçuklular Devrinde Türk-İran İşbirliği" *İnan Şahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*" İstanbul 1971, s. 293-327.
- Kuşeyrî, Abdülkerim, *Kuşeyrî Risalesi*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1978.
- Lambton, A.K., "el-Fikru's-Siyâsi İnde'l-Müslimîn", (trc. H. Mu'nis-İ.S. el-Amed), *Turâsu'l-İslâm III*, (1399/1978), s. 33-76.

- Marûf, Nâci, *Ulemâu'n-Nizâmiyyât ve Medârisu'l-Meşriki'l-İslâmî*, Bağdâd 1393/1973.
- Menekşe, Ömer, "İslam Düşünce Tarihinde Devlet Anlayışı: Mâverdi ve Nizâmülmülk Örneği" *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi V* (2005), S 3, s. 193-211.
- Nizâmülmülk, Hasan b. Ali et-Tûsî, *Siyâset-Nâme*, (trc.M.A.Köymen), Ankara1982.
- en-Nuveyrî, Muhamed b. Kâsım, *Kitâbu'l-İlmâm VI*, (tah. Azîz Süryâl Atıya), Haydarabad 1393/1973.
- Ocak, Ahmet, *Selçukluların Dinî Siyaseti (1040-1092)*, İstanbul 2002.
- , *Selçuklu Devri Üniversiteleri Nizâmiye Medreseleri*, İstanbul 2017.
- , "Bir Terör Örgütü Olarak Bâtınîlik ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri" *Dinî Araştırmalar Dergisi(Din ve Terör Özel Sayısı)*, C. VII, S.20, s. 163-178.
- , "Selçuklu Hâkimiyeti Karşısında Oluşan Şii (Bâtinî)-Haçlı İttifakı ve Doğurduğu Sonuçlar", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.181 (Temmuz-Ağustos 2009), s. 95-110.
- , "Nizâmiye Medreseleri ve Büyük Selçuklularda Eğitim", *Türkler V*, Ankara 2002, s. 721-727.
- , "Büyük Selçuklu Devletinde Vezirlerin Mezhebî Yönü ve Bunun Devlet Politikalarındaki Yansımaları", *Selçuklu Tarihi Bilim ve Düşünce (Bildiriler)*, Ankara 2014, s.15-40.
- Özaydın, Abdulkerim, "Nizâmülmülk", *DİA XXXIII*, s. 194-196.
- Râvendî, Muhamed b. Ali b. Süleyman, *Rahat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr I* (Gönüllerin Rahatı Ve Sevinç Alâmeti),(trc. A.Ateş), Ankara 1957.
- Rosenthal, Erwin I.J., *Ortaçağ'da İslâm Siyaset Düşüncesi*, (trc. Ali Çaksu), İstanbul 1996.
- Subkî, Tâceddîn Ebû Nasr, *Tabakâtu's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ III*, (tah. A.M.el-Hulv- M.M. et-Tenâhî), Mısır 1964-1976.
- eş-Şâmî, Salih Ahmed, *el-İmâmu'l-Gazâlî*, Dimaşk 1413/1993.
- Şirvani, Harun Han, *İslâm'da Siyasî Düşünce ve İdare Üzerine Araştırmalar*, (trc. Kemal Kuşçu), Ankara (tsz).
- Taneri, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Vezirlik", *Tarih Araştırmaları Dergisi V/8-9 (1967)*, s. 75-184.
- Tanilli, Server, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İnsanlık Tarihine Giriş I*, İstanbul 1990.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1965.
- el-Uleymî, Ebu'l-Yumn Mucîruddîn, *el-Menhecu'l-Ahmed fi Terâcimi Ashâbi el-İmamı Ahmed II*, (tah. M. Muhyiddîn Abdulhamîd - Adil Nuveyhid), Beyrut 1404/1984.
- Uludağ, Süleyman, "Aynu'l-Kudat Hemedânî", *S.G.A.D. VII*, İstanbul 1995, s. 44-49.
- , "Kuşeyrî", *S.G.A.D. VII*, İstanbul 1995, s. 15-18.
- Useyrî, Merîzen Saîd Merîzen, *el-Hayâtu'l-İlmiyye fi'l-İrâk fi'l-Asri's-Selçukî*, Mekke 1407/1987.
- (Yaltkaya) M.Şerefeddin, "Selçuklular Devrinde Mezâhib", *T. M. I*, (1925), s. 101-118.
- ez-Zehabî, Şemsuddîn Ebû Abdullah, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ XVIII*, (tah. Şuayb el-Arnaût-M.Nuaym el-Arkasûsî), Beyrut 1416/ 1996.
- , Şemseddîn, *Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm (421-430)*, (tah.Ömer Abdusselâm et-Tedmürî), Beyrut 1414/1993.
- , Şemseddîn Ebû Abdullah, *Tezkiretü'l-Huffâz III*, Beyrut (tsz).
- Zeydân, Corcî, *Tarihu't-Temeddüni'l-İslâmî II*, Beyrut (tsz).

ez-Zuheyli, M., *el-Îmâmu'l-Cüveynî*, Dımaşk 1412/1992.